

ГЛОБАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ: ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

Пилипчук О.Я.¹, Пічкур Т.В.¹, Пилипчук О.О.¹, Дефорж Г.В.²

¹Державний університет інфраструктури та технологій МОН України
вул. Кирилівська, 9, 04071, м. Київ

²Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
вул. Шевченка, 1, 25006, м. Кропивницький
olegpilipchuk47@gmail.com, deforzhav@gmail.com

У даній статті розглядається проблема взаємодії суспільства і природи, яка стала особливо актуальною починаючи з останніх десятирічч XX ст. Вона привернула увагу не тільки вчених і філософів, а й широкої світової громадськості – громадських, державних, релігійних діячів, журналістів, юристів, економістів, дипломатів, представників різних видів мистецтв і літератури. Виникли і активно функціонують такі міжнародні організації як Римський клуб, Всесвітній рух зелених (Грінпіс) та інші. Екологічні проблеми обговорюються на рівні парламентів і урядів, в ООН, на Всесвітніх і міжнародних форумах. Вони зайняли гідне для них місце в системі глобальних проблем сучасності.

Виникнення глобальних проблем сучасності пов'язано з інтегративними процесами розвитку людства, з оформленням його у цілісну систему, внутрішньо диференційовану систему, окремі ланки і під системи якої, перебуваючи у складному, інколи суперечливому взаємовідношенні одна з одною, активно впливають одна на другу, обумовлюючи розвиток світового співтовариства як цілого. Найважливішою складовою детермінації світового розвитку є науково-технічний прогрес і його вплив на процеси соціально-економічного і геополітичного розвитку.

Найбільш тісно пов'язані з іншими сферами культури проблеми виникнення і розвитку життя, і проблеми людини. Цей взаємозв'язок знаходить відображення в таких сферах культури як філософія, релігія, література і мистецтво. Різним аспектам біологічної природи людини слід присвячувати спеціальні дослідження, в яких слід відзначати як загальні людині із живими істотами риси, так і специфічні особливості будови, функціонування і розвитку людського організму, основні етапи його онто- і філогенетичного розвитку.

Однією з корінних особливостей людини, які відрізняють її від інших живих істот є те, що вона не просто адаптується до життя в певному середовищі, а активно пристосовує це середовище до свого життя, створює штучний світ свого проживання – культуру в широкому змісті слова.

Таке створення людиною штучного світу характеризується великими складнощами і протиріччями, які загрожують самому існуванню людини. Свідченням цього є низка криз, які переживає сучасна цивілізація, об'єднаних під загальною назвою глобальних проблем сучасності. Однією із найбільш важливих серед них є глобальна екологічна криза, вихід з якої може бути знайдений на шляху стійкого розвитку людства.

У статті представлені роздуми авторів про взаємостосунки науки і культури, про місце науки і духовного життя суспільства в системі культури як цілісному утворенні. У статті відображені не тільки сьогоденні уявлення авторів з означеної теми, а й досвід викладання дисципліни екологічного циклу у вузах України. Автори мають надію, що їхня стаття буде корисною і студентам і аспірантам під час підготовки і здачі кандидатського іспиту із навчального предмету «Екологія». *Ключові слова:* глобальна екологія, екологізація залізничного транспорту, економічна сутність природоохоронної діяльності, екологічний менеджмент, екологічний маркетинг.

Global ecology: interaction of society and nature. Pylypchuk O., Pichkur T., Pylypchuk O., Deforge G.

This article examines the problem of interaction between society and nature, which has become especially relevant since the last decades of the 20th century. It attracted the attention not only of scientists and philosophers, but also of the wider world audience – public, state, religious figures, journalists, lawyers, economists, diplomats, representatives of various types of arts and literature. Such international organizations as the Club of Rome, the World Green Movement (Greenpeace) and others have emerged and are actively functioning. Environmental problems are discussed at the level of parliaments and governments, at the UN, at world and international forums. They have taken their rightful place in the system of global problems of our time.

The emergence of global problems of modern times is connected with the integrative processes of the development of mankind, with its formation into a coherent system, an internally differentiated system, individual links and sub-systems of which, being in a complex, sometimes contradictory relationship with each other, actively influence each other, determining the development of the world community as a whole. The most important component of the determination of world development is scientific and technical progress and its influence on the processes of socio-economic and geopolitical development.

The most closely related to other spheres of culture are the problems of the origin and development of life, and human problems. This relationship is reflected in such areas of culture as philosophy, religion, literature and art. Special studies should be devoted to various aspects of human biological nature, in which both common features of humans and living creatures should be noted, as

well as specific features of the structure, functioning and development of the human organism, the main stages of its ontological and phylogenetic development.

One of the basic features of a person, which distinguishes him from other living beings, is that he does not simply adapt to life in a certain environment, but actively adapts this environment to his life, creates an artificial world of his residence – culture in the broadest sense of the word.

This creation of an artificial world by man is characterized by great difficulties and contradictions, which threaten the very existence of man. This is evidenced by a number of crises experienced by modern civilization, united under the common name of global problems of modernity. One of the most important among them is the global environmental crisis, the way out of which can be found on the path of sustainable human development.

The article presents the authors' reflections on the relationship between science and culture, on the place of science and the spiritual life of society and in the system of culture as a whole. The article reflects not only the current ideas of the authors on the given topic, but also the experience of teaching ecological cycle disciplines in higher education institutions of Ukraine. The authors hope that their article will be useful to students and postgraduates during the preparation and passing of the candidacy exam in the specialty Ecology. *Key words*: global ecology, greening of railway transport, economic essence of environmental protection activities, ecological management, ecological marketing.

Постановка проблеми. Перші сигнали про глобальні небезпеки, які загрожують світові, про загострення екологічної обстановки у світі були сформульовані вченим і філософом Б. Расселом і А. Ейнштейном у їх сумісному Маніфесті (1955). Якщо спочатку цей рух виступав проти гонки озброєнь, за заборону атомної і термоядерної зброї, то в подальшому на перший план стає боротьба за чистоту повітря, за екологічну безпеку при використанні нових технологій, небувалих раніше потужних впливів на природу і її окремі ланки (використання атомної енергетики – Чорнобиль, вихід в космос, розвиток біотехнології, СПД тощо).

Актуальність дослідження. Поряд із суцільно практичними питаннями поступово починають захоплювати громадську увагу гуманістичні аспекти проблем взаємодії суспільства і природи, їх філософські аспекти, пов'язані із сучасним світобаченням, аксіологічні питання, категоріальний статус основних понять, що стали на порядок денний. Зрозуміло, що в обговоренні і вирішенні перелічених питань дуже значна роль відводилась біології. Революційні зміни у сучасній біології стали відбуватися у трьох різних точках цього наукового комплексу: на стику біології з науками про неорганічну природу, з науками про суспільство, і з науками про людину. При цьому, найбільш інтенсивно стали відбуватися зміни у висхідних настановах і принципах, перегляд існуючих парадигм здійснюється як би на двох полюсах широкого спектру біологічного знання: в дослідженні найбільш елементарних основ живої природи («дна життя») – молекулярна біологія, молекулярна генетика, біохімія фізіологічних процесів (моторних, трофічних, нейропсихічних), з одного боку. А з іншого боку – інтенсивно досліджуються будова, функціонування і розвиток біологічних макро- і мегасистем, вивчаються структура і динаміка біогеоценозів, ландшафтних утворень і біосфери загалом. При цьому істотним чином змінюється зміст, мета і основні завдання екології, однієї із гілок біології, створеної в 60-х роках XIX ст. відомим німецьким зоологом і дарвіністом Е. Геккелем та іншими дослідниками природи. Корені екології – в глибині історії.

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Здійснення дослідження наукових поглядів на глобальну екологію і, зокрема, на проблему взаємодії суспільства і природи, забезпечує можливість подальшого вивчення цієї проблеми із зосередженням зусиль учених на розв'язанні ще не вирішених завдань. Також наші напрацювання є дотичними до держбюджетної теми «Екологія транспортної інфраструктури» кафедри екології та безпеки життєдіяльності» Київського інституту залізничного транспорту Державного університету інфраструктури та технологій МОН України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміни, які відбулися в цій галузі біології, обумовлені соціально-економічними перетвореннями в житті сучасного людства, що розгорнулися в середині XX ст. науково-технічною революцією і її соціогуманітарними наслідками. Глибоким змінам в наш час піддалися взаємовідносини суспільства і природи. Виявилися глибокі і гострі протиріччя між невгамовним бажанням людей і суспільств до задоволення постійно зростаючих потреб у використанні різних продуктів, речовин і сил природи (різноманітних природних ресурсів) та її здатністю задовільнити ці запити. Під впливом усіх цих обставин сам термін «екологія» став трактуватися дуже розширено і довільно. Вчені, письменники, журналісти піддали забуттю висхідний зміст терміну «екологія» – як належність її до природничих наук, як одну з гілок біології). Вони стали пояснювати екологію не як певного роду знання про природу, а як стан самої природи («гарна» і «погана» екологія, погіршення екології і т.д.), використовувати це поняття не тільки стосовно до природних, а й до суспільних явищ, не тільки до матеріальної, а й до духовної сфери дійсності (екологія духу, екологія культури тощо). Все це дало привід професійним екологам поставити наступні питання: «Так що це за наука така екологія? Етико-філософська концепція або форма захисту рослин і тварин? Політична течія? Рух протесту проти ядерної енергетики і забруднення? Неоромантичний смуток про повернення до Природи? Наукова дисципліна, яка відгалузилася

від біології? Що це: філософія, проповідь, міф чи наука?» [1]. З Франческо ді Кастрі погоджується не менш відомий сучасний професор Орлеанського університету, президент Федерації товариств охорони природи Франції П. Агесс: ««Екологія» – цей термін став таким же модним, як, наприклад, терміни навколишнє середовище і забруднення. Кожний дослідник, який бажає бути сучасним, займається екологією, однак проблеми, які цікавлять біолога, відрізняються від проблем, які розглядаються геофізиком, соціологом, юристом і економістом. Таким чином, кожний спеціаліст надає цьому терміну до такої міри різне значення, що спеціалісту стає важко визначити, що ж таке «екологія» [2].

Термін «екологія» був вперше використаний Ернстом Геккелем в його монографії «Загальна морфологія організмів» для позначення тієї галузі біології, яка займається вивченням стосунків організмів з навколишнім середовищем, до абіотичних і біотичних умов їх існування. Пізніше Е. Геккель дав наступне розгорнуте визначення екології цієї науки: «Під екологією ми розуміємо науку про економію, про домашній побут тваринних організмів. Вона досліджує загальні стосунки тварин як до їх неорганічного, так і до органічного середовища, їх дружніх і ворожих стосунків до інших тварин і рослин, з якими вони вступають у прямі і непрямі контакти, або, одним словом, усі ті заплутані взаємостосунки, які Дарвін умовно позначив як боротьбу за існування» [3, с. 11].

Однак коло питань взаємодії суспільства і природи виходить далеко за межі екології в традиційному розумінні змісті слова. Соціальна екологія – сфера пізнання взаємодії суспільства і природи, де вирішення щоденних господарських і технічних питань тісно переплітається з дослідженням перспективних економічних, соціальних, політичних, естетичних, моральних, філософських і природничо-наукових проблем.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Метою статті є спроба окреслити деякі контури світоглядних відмінностей для кращого розуміння основ традиційної культури, тобто системи мислення, де екологічність присутня в її існуванні

Новизна. Аналіз проблеми взаємодії суспільства і природи як складової глобальної екології вперше виступив як окреме дослідження.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із сказаним виникає серйозна методологічна проблема про співвідношення традиційної екології, як галузі біології (біоекології) із з наново сформульованою галуззю досліджень, яка «соціальною екологією», «анвайронменталістикою» (від англ. environment – навколишня обстановка, середовище), «ноогенікою» та іншими назвами. Суть цієї проблеми можна висловити наступними питаннями: чи означає виникнення соціальної екології, як просто розши-

рення сфери традиційної екології, чи якісну зміну об'єкту і предмета дослідження? Чи настає кінець традиційної екології з виникненням соціальної екології? Чи можуть, і в якій мірі, основні ідеї і принципи біологічної екології бути використані в більш ширшій предметній галузі дослідження – соціальній екології? Відповідь на ці питання читач може знайти у статті О.Г. Михайлика. «Морально-естетичне ставлення людини до природи – важливий елемент екологічної культури сучасного суспільства» [4].

У монографії М.С. Кагана «Філософія культури» (1990) проаналізовано взаємостосунки культури і природи, яким присвячено окремий розділ під назвою «Екологічні аспекти культури». Ці стосунки складні і багатогранні. Згідно автора монографії «стосунки культура – природа» мають різні рівні, різні сфери правління і різні історичні форми» [5].

При цьому під рівнями розуміються:

а) *практичне* відношення – відношення людей до оточуючої їх природи є важливим аспектом характеристики культури, праця, яка полягає «в обміні речовин між людиною і природою»;

б) *практично-духовне* відношення, яке складається у свідомості людей в їх повсякденному житті, у свідомості якогось ідеального світу, в ціннісному його осмисленні в міфології, релігії і мистецтві;

в) *духовно-теоретичне* відношення, яке проявляється у пізнанні законів природи і, з іншого боку, в ціннісному осмисленні природи.

Під сферами прояву стосунків між природою і культурою мається на увазі:

а) перетворення в «другу природу» оточуючого людину матеріального світу під впливом культури;

б) взаємодія і протиборство природного і культурного у *самій людині*;

в) створення людською уявою в ході практично-духовного освоєння реальності *ідеального світу*, створення міфології і мистецтва.

Розглядаючи феномен культури із системно-історичних позицій, М.С. Каган дійшов висновків про нерозривну діалектичну єдність природи і суспільства, природи і культури. Згідно М.С. Кагану, практичне відношення культури і природи, окреслене трудовою діяльністю, веде до все більш широкого перетворення природи на культуру, при цьому цивілізація розглядається як *форма культури*, а не щось зовнішнє і чуже їй, а культура постає, як особливий вираз природи, невідомий їй самій, але охоплюють в ній можливості, способи її існування.

Особливе задоволення викликає співпадання теоретичних позицій відомого теоретика культури М.С. Кагана з концептуальними побудовами дослідників, які спеціально займаються проблемами соціальної екології. Вони зазначають, що предметом соціальної екології (а також екології людини) є не природа сама по собі і не суспільство (відповідно, людина), а *система суспільство – природа*, як єдине ціле, що розвивається.

Розгляд такої системи передбачає використання даних і понятійного апарату як природничих (в тому числі і біоекології), так і соціальних наук. Однак, щоб не було їх еkleктичного поєднання і редукаційного спрощення пояснень взаємовідносин природного і соціального, необхідно попередньо розібратися в діалектичному відношенні природного і соціального всередині складної системи «суспільство – природа».

Проблеми, які виникають при розгляді системи «суспільство – природа», відносяться до числа таких проблем, у вирішенні яких потрібно бачити діалектику єдиного і багатоманітного, загального і особливого, що досягається під час органічного об'єднання зусиль суспільних, природничих і технічних наук.

Соціальна екологія – це не просто екологія людини як біологічного виду і не інша назва для політики, а особлива галузь пізнання і дії людини (суспільства), в якій тісно переплітаються і взаємодіють об'єктивні закони природи і закони суспільства. Оскільки соціальна екологія об'єктом свого розгляду має систему взаємодії суспільства і природи, вона повинна враховувати суспільно-історичну обумовленість характеру і форм цієї взаємодії. Другою особливістю соціальної екології у порівнянні з біоекологією і соціальною думкою минулого є те, що соціальна екологія з самого початку свого існування формується не тільки як сфера пояснень, а й як сфера передбачувань, прогнозів і практичних рекомендацій, як сфера яка претендує на формування програми дій.

Для раціонального використання природи і творчого управління її функціонуваннями і розвитком, необхідно знати не тільки організацію виробництва, економіки, техніки і інших явищ, створюваних людиною. Не менш важливі глибокі знання організації природних екосистем, закономірностей їх будови, функціонування і розвитку.

Вплив суспільства на природу може бути успішним, сягнути бажаних цілей і не супроводжуватися небажаними наслідками лише в тому випадку, якщо відомі закони функціонування і розвитку самої природи, і ці закони враховуються при здійсненні впливу людини на природу. При сучасному рівні розвитку засобів виробництва часто виникають такі ситуації, коли найбільш доцільним є відмова від впливу на природні системи з метою небажаних наслідків такого впливу. Абсолютно справедливі твердження про виникнення в наш час екологічного імперативу «як усвідомлення об'єктивної необхідності не просто рахуватися з законами природи, а й нам з її сторони «технічними умовами»; про те, що «в екологічному імперативі природничо-наукове і гуманітарне утворюють монолітний сплав».

Однак, поряд з моністичним розумінням системи «природа – суспільство» (або, наука – культура) на антисцієнтистській і антитехнічній хвилі виникає дуалістичне пояснення їх співвідношення. Натура і культура, природне і штучне різко протиставля-

ються одне одному, оголошуються двома самостійними світами, між якими йде боротьба [6]. У такому трактуванні питання є дуже багато суперечливого та недоведеного, яке йде не від знання, а від інтуїції, віри. Розглядувана точка зору частково виправдана тим, що культура у широкому сенсі слова, створений людиною світ, володіють відносною самостійністю і в силу цього він дійсно протистоїть людині і такому природному явищу як смерть. І, навпаки, досягнення науки, успіхи у протезуванні, генетичній інженерії, в оволодінні мистецтвом створення людських органів і тканин штучним шляхом, дають людині можливість значного продовження життя, більш повної реалізації природних і духовних потенцій. Іншими словами, між природним і штучним немає непрохідної прірви, штучне не є абсолютним запереченням природного, а іншим його проявом.

Розгляд техніки і технічного знання як відносно самостійних (автономних) сфер матеріальної і духовної реальності само по собі свідчить про ту величезну роль, яка належить їм у сучасному світі. В цьому пункті сходяться погляди як прибічників всесвітнього розвитку наукового і технічного знання, так званих сцієнтистів (від англійського – наука), так і яскравих противників – більшою мірою представників гуманітарних сфер знання, а також літератури і мистецтва. Різниця між першими і другими полягає не тільки у визнанні, або невизнанні величезної ролі науки і техніки в житті сучасного людства, і навіть не в кількісній характеристиці цієї ролі, а в оцінці її зі знаком плюс, або, навпаки, зі знаком мінус.

Проблема природного і штучного привертає увагу останнім часом філософів і соціологів. Більшість з них відзначають, що у взаємних стосунках природного і штучного слід бачити як їх єдність, так і відмінність. Відомий чеський філософ Карл Поппер відзначає, що «штучність в жодному разі не веде за собою цілковите свавілля. Так, математичні вираховання, симфонія чи п'єса, безсумнівно є штучними об'єктами, але з цього не виходить, що ми не можемо порівнювати між собою вираховання і симфонії. Людина створила багато світів – світ мови, музики, поезії, науки. Мабуть найважливішим з них є світ моральних вимог – свободи, рівності, милосердя» [7, с. 99–100].

Обговорення проблеми взаємних стосунків природного і штучного, виходячи за межі дискусії про роль техніки в розвитку речовини, разом з цим продовжує вестись переважно в руслі оціночних (аксіологічних) суджень. А поміж цим, взаємні стосунки світу природничого і світу штучного є багатограним, він включає у себе, поряд з аксіологічними, онтологічними і гносеологічними аспектами, які тривалий час перебували в тіні.

Поняття природного і штучного використовуються не тільки у повсякденній звичайній мові. Вони мають широке поширення в науковому пізнанні (наприклад, у працях Ч. Дарвіна – «природний і штучний добір»,

у творчості В.І. Вернадського – поняття «природного тіла», у працях сучасних дослідників – поняття «природний і штучний інтелект», «штучна мова», «штучне запліднення» і проблема «пробіркових» дітей). Усі ці поняття слід більш чітко визначати. Ці поняття мають власний об'єктивний зміст, відмінний від понять природного і соціального (людського).

Противага природного і штучного не є абсолютною. Слід казати про різну ступінь штучності речей і процесів у «другій природі», створеній людиною. У міру неспівпадання пізнання і дії, люди у своїм ставленні до різних сфер оточуючої дійсності, по-різному осмислюють їх в теорії і на практиці. Теоретичне пізнання, спрямоване перш за все на виявлення загального в різних і багатоманітних галузях дійсності, прагне до її осягнення, до істинності, а не до оцінки (хоча досягнути цього йому ніколи повністю не вдасться), підкреслює, перш за все, спільність природного і штучного. Навпаки, у практичних своїх діях і прагненнях люди, перш за все, звертаються до оцінки оточуючої їх дійсності (за принципом, «що добре, а що погано»), інколи не задумуючись глибоко про істинність або неправдивість таких суджень. А поміж цим, накопичений людським пізнанням досвід свідчить про нестачу емпіричних, а тим паче, суто емоційних оцінок, які не мають під собою переконливих теоретичних підстав.

Головні висновки:

1. Екологія володіє своєю особливою специфікою, і її знання є однією із складових загальної культури, яку було б доцільно іменувати біологічною культурою. Одним із її компонентів є екологічна культура. І тут справа не в назвах, а в змісті того комплексу теоретичних знань, який накопичений в сучасній біології і повинен бути в тій або іншій мірі освоєний справжньою культурною людиною.

2. Значної шкоди утвердженню наукового розуміння явищ живої природи завдають забобони і наукоподібні побудови сучасної міфотворчості, що також свідчить про суперечливість взаємостосунків науки і культури. Це питання також слід розглядати при обговоренні різноманіття уявлень про життя у сучасній культурі.

3. Найбільш тісно пов'язані з іншими сферами культури проблеми виникнення і розвитку життя, і проблеми людини. Цей взаємозв'язок знаходить відображення в таких сферах культури як філософія,

релігія, література і мистецтво. Різним аспектам біологічної природи людини слід присвячувати спеціальні дослідження, в яких слід відзначати як загальні людині із живими істотами риси, так і специфічні особливості будови, функціонування і розвитку людського організму, основні етапи його онто- і філогенетичного розвитку.

4. Однією з корінних особливостей людини, які відрізняють її від інших живих істот є те, що вона не просто адаптується до життя в певному середовищі, а активно пристосовує це середовище до свого життя, створює штучний світ свого проживання – культуру в широкому змісті слова.

5. Таке створення людиною штучного світу характеризується великими складнощами і протиріччями, які загрожують самому існуванню людини. Свідченням цього є низка криз, які переживає сучасна цивілізація, об'єднаних під загальною назвою глобальних проблем сучасності. Однією із найбільш важливих серед них є глобальна екологічна криза, вихід з якої може бути знайдений на шляху стійкого розвитку людства.

6. Нарешті, особливі дослідження слід присвячувати методологічному значенню основних теоретичних узагальнень біології, їх ролі в формуванні системно-кібернетичних і синергетичних концепцій, необхідності розширення сфери біологічного утворення і підсилення теоретичних аспектів у викладанні біології в школах і вузах.

Перспективи використання результатів дослідження. Біологія і екологія є однією з фундаментальних галузей сучасної науки і культури, яка сприяє осмисленню теперішнього, минулого і майбутнього людини, а її освоєння і розвиток – однією з найважливіших умов виходу людства з глобальної кризи на шлях стійкого розвитку. Автори вважають, що матеріали запропонованої статті можуть бути використані викладачами та науковцями з відповідною навчальною та дослідницькою метою, а також для вивчення дисциплін студентами технічних вузів: «Вступ до фаху (екологія)», «Основи екології», «Транспортна екологія», «Екологічна безпека», «Ландшафтна екологія», «Заповідна справа» тощо. Це, безумовно, сприятиме збагаченню студентської молоді науковими знаннями з глобальної екології, а також формуванню екологічної грамотності та шанобливого ставлення до навколишнього природного середовища.

Література

1. Войцицький А.П. Техноекілогія: підручник. Київ: Аграрна освіта. 2009. 533 с.
2. Гадомська Ю.П. Соціально-філософська рефлексія соціального діалогу. *Наукове пізнання: матеріали та технологія*. 2013. № 1 (30). С. 44–48.
3. Haeckel E. Entwicklung und Aufgabe der Zoologie. *Jenaische Z. Med. Und Naturwissensch.* 1870. Bd. V. 365 s.
4. Михайлик О.Г. Морально-естетичне ставлення людини до природи – важливий елемент екологічної культури сучасного суспільства. *Наукове пізнання: матеріали та технологія*. 2013. № 1 (30). С. 95–100.
5. Шабанова Ю.О. Філософія культури. Дніпро: Ліра. 2019. 240 с.
6. Жімбеева С. Світоглядні витоки екологічних проблем. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія філософія, соціологія, політологія*. 2013. Том. 2. № 23. С. 106–114.
7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. Чари Платона. Київ: Основи. 1994. 444 с.